DOSSIER
0949-03 Boerentoren Advies Erfgoed

DEELDOSSIER
Bijkomende onderzoeksnota's

DATUM
29/08/2024

OPDRACHTGEVER
General Services Antwerp nv

Bijkomende Onderzoeksnota - Dakenlandschap

EVOLUTIE VAN HET DAKENLANDSCHAP VAN DE PLINT

fig. 1: Bron: ©Stadsarchief Antwerpen.

ARCHITECTURE & ENGINEERING
origin

Projectgegevens
De Boerentoren
Schoenmarkt 35
2000 Antwerpen

Bijkomende onderzoeksnota opgemaakt door
ORIGIN Architecture & Engineering
Kartuizersstraat 17 B7, 1000 Brussel
T: +32 2 776 82 00
E: info@origin.eu
Contactpersoon: Dhr. Philippe Lemineur

Opdrachtgever
General Services Antwerp nv
Ketenislaan 1 – Haven 1548
9130 Kallo
T. +32 475 540 504
E. Kurt.Dupon@katoennatie.com
W. www.katoennatie.com
Contactpersoon: Dhr. Kurt Dupon – Director project Boerentoren

Inhoudstafel

I Algemene inleiding 4

1. Context 5

2. Het gebouw 7

II Ontwerp van de jaren 1930 8

1. De bovendakse luifel 10

2. Volumetrie en afwerking 12

III Ontwerp van de jaren 1970 17

1. Afbraak 18

2. Toevoegingen 23

3. Aanpassingen van het ontwerp 26

IV Samenvattend schema 28

I Algemene inleiding

Deze reeks van vier bijkomende onderzoeksnota's gaat dieper in op bepaalde elementen van de Boerentoren te Antwerpen. Met het oog op een vlotte leesbaarheid, geldt deze inleiding van de algemene context van de Boerentoren voor de vier onderzoeksnota's. Op deze manier kunnen de vier nota's ook als opzichzelfstaande documenten gebruikt worden. Sommige nota's worden voorzien van een bijkomende, meer uitgebreide, inleiding wanneer dit belangrijk is voor de onderzoeksnota in kwestie. Voor een verdere gedetailleerde historische analyse wordt de lezer eveneens doorverwezen naar het beheersplan, dat heden in opmaak is bij Origin Architecture & Engineering.

De lijst van de bijkomende onderzoeksnota's in deze reeks:
- Het dakenlandschap
- De kroon
- De lokettenzaal
- De noodtrappen

Deze nota documenteert de evolutie van het **dakenlandschap** van de Boerentoren te Antwerpen voor wat betreft de 'plint' van het gebouw. Het gaat dus om de lagergelegen gebouwen aan de Beddenstraat, Schoenstraat en Eiermarkt boven verdiepingen 9 (dit is het dak boven verdieping 8 langs de Beddenstraat) en 10 (dit is het dak bovenverdieping 9 Schoenmarkt, Eiermarkt). Met andere woorden wordt het dak van het torenvolume buiten beschouwing gelaten in deze nota. Daarvoor wordt de lezer doorverwezen naar de bijkomende onderzoeksnota die specifiek voor de kroon werd opgesteld.

De evolutie werd geanalyseerd en gedocumenteerd aan de hand van archiefmateriaal (deels afkomstig uit het KBC-archief, het Vlaams Architectuurinstituut, het stadsarchief van Antwerpen en The Phoebus Foundation), literatuur (publicaties en/of artikels, al dan niet van de jaren 1930), en foto's (afkomstig uit meerdere archieven en instituten; deze worden steeds bij het gebruikte beeld vermeld).

1. Context

De Boerentoren werd door de architecten Vanhoenacker, Smolderen en Van Averbeke ontworpen als een multifunctioneel gebouw in opdracht van de ‘Algemeene Bankvereeniging’. Het imposante gebouw diende onderdak te bieden aan het bankgebouw, winkels, kantoorruimte en appartementen. Het gebouwencomplex werd in 1928 ontworpen met een centraal torengebouw van 25 verdiepingen met inplanting op het einde van de zichtas van de Meir, geflankeerd door twee lagere zijvleugels aan de Schoenmarkt en Eiermarkt, en een derde vleugel langs de Beddenstraat, haaks gebouwd op de zijvleugel aan de Schoenmarkt. De vleugel langs de Eiermarkt werd in de jaren 1970 gebouwd toen dit in handen kwam van de Krediet Bank.

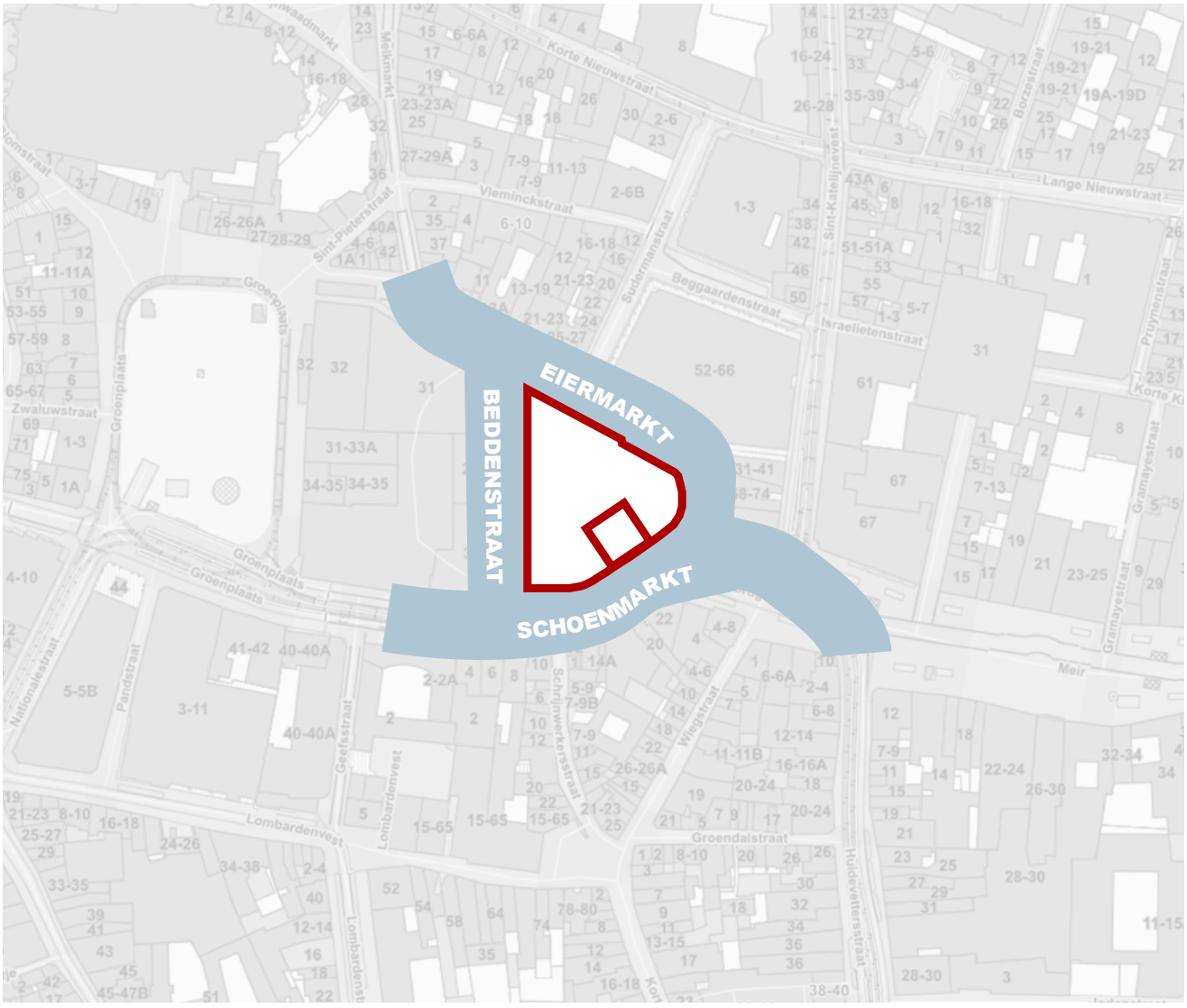
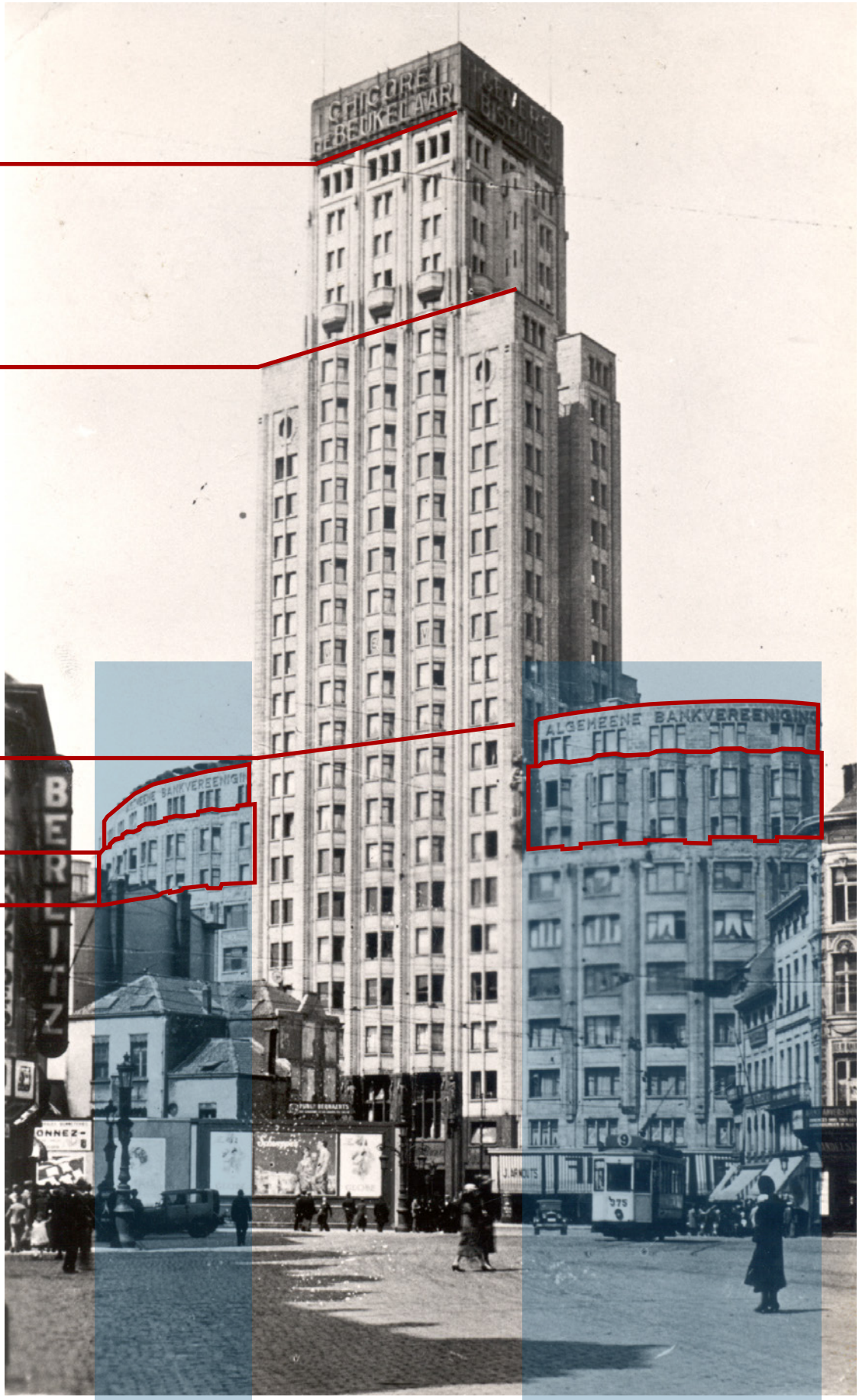

fig. 2: Plan met de situering van de Boerentoren (hedendaagse situatie) in relatie met de omliggende straten. (Basisplan Geopunt aangepast door Origin 2024)

Waterreservoir ▲
Panoramazaal ▼
20ste Verdieping ▲
19de Verdieping ▼
10de Verdieping ▲
9de Verdieping ▼
Tweede setback
Eerste setback
+ 9
+ 8
+ 7
+ 6
+ 5
+ 4
+ 3
+ 2
+ 1
+ 0
Linker plint
Rechter plint

2. Het gebouw

Het centrale torengebouw heeft een rechthoekige plattegrond, en wordt tot op de 19de verdieping geflankeerd door vier hoekvolumes. De twee zijvleugels van de toren hebben elk tien verdiepingen, waarvan de hoogste drie verdiepingen terugliggend zijn ('setbacks') ten opzichte van de rooilijn. Op die manier werden de hoogtelijnen van de omliggende bebouwing geïntegreerd in de laagbouw als aanzet voor het torenvolume, die zelf werd opgevat als een solide massa met getrapte opbouw.[1] Aan de achterzijde van de toren, temidden deze bouwvolumes, was een hal met dubbele hoogte op de gelijkvloerse verdieping voorzien waar de administratieve en publieke functies van de Kredietbank werden georganiseerd. De lokettenzaal werd van natuurlijk daglicht voorzien door een imponerend glazen daklicht. In de volumes rondom deze hal werden appartementen (tot op de 24ste verdieping!) en kantoren ingericht, met een brasserie voorzien in de kelder, een theesalon op de eerste verdieping, en een restaurant ("panoramazaal") op de 10de en de 24ste verdieping.[2] Bovenop het geheel werd een waterreservoir gebouwd met als doel om de toren van water te voorzien in het geval van brand. Volgens een editie van het tijdschrift 'Wereld Revue' uit 1933 diende dit volume water ook om genoeg waterdruk te voorzien voor de hoogst gelegen appartementen.[3] Deze technische verdieping werd afgewerkt met een geknikte koperen bekleding.

Eind jaren 1960 was een vernieuwing van de Boerentoren wenselijk geworden. De uitbreiding van de kantooroppervlakte betekende het verdwijnen van de woonfunctie en de beslissing werd gemaakt om het hele bouwblok te transformeren. Léon Stynen en Paul De Meyer ontwierpen aanvankelijk een volledig nieuwe modernistische toren maar er werd later teruggekomen op dit ontwerp. Dit om de kosten te drukken maar ook om het gebouw te kunnen blijven gebruiken tijdens de gefaseerde werken.[4] Zowel de structuur als de gevels van het oorspronkelijke gebouw bleven grotendeels bewaard. Uiteindelijk waren het vooral de nieuwe modernistische vleugel aan de kant van de Eiermarkt, de aanpassingen aan de kroon en de andere verbouwingen aan de plint die het gebouw zouden transformeren naar zijn hedendaagse toestand. Hoe het gebouw evolueerde doorheen de kleine laatste honderd jaar is het thema van deze reeks van bijkomende onderzoeksnota's.

〈 *fig. 3: Historische verdeling van de boerentoren. Bron: ©Phoebus Foundation. (Aangepast Origin 2023)*

II Ontwerp van de jaren 1930

De zijvleugels, of ‘plint’ aan weerszijden van de toren tellen tien bouwlagen onder plat dak (‘terras’) bestaande uit een hogere begane vloer en negen verdiepingen. Op de ontwerpplannen staan de platte daken aangeduid als ‘terras’. Echter zijn we op de hoogte dat in een eerste instantie deze daken niet ingericht of toegankelijk waren voor publiek gebruik (pas later zou een deel van de daken dienen als terras, zie hieropvolgend deel 1. de bovendakse luifel). De platte daken dienden in het geval van brand als evacuatieplatform voor de personen die langs de noodtrappen de toren verlieten.

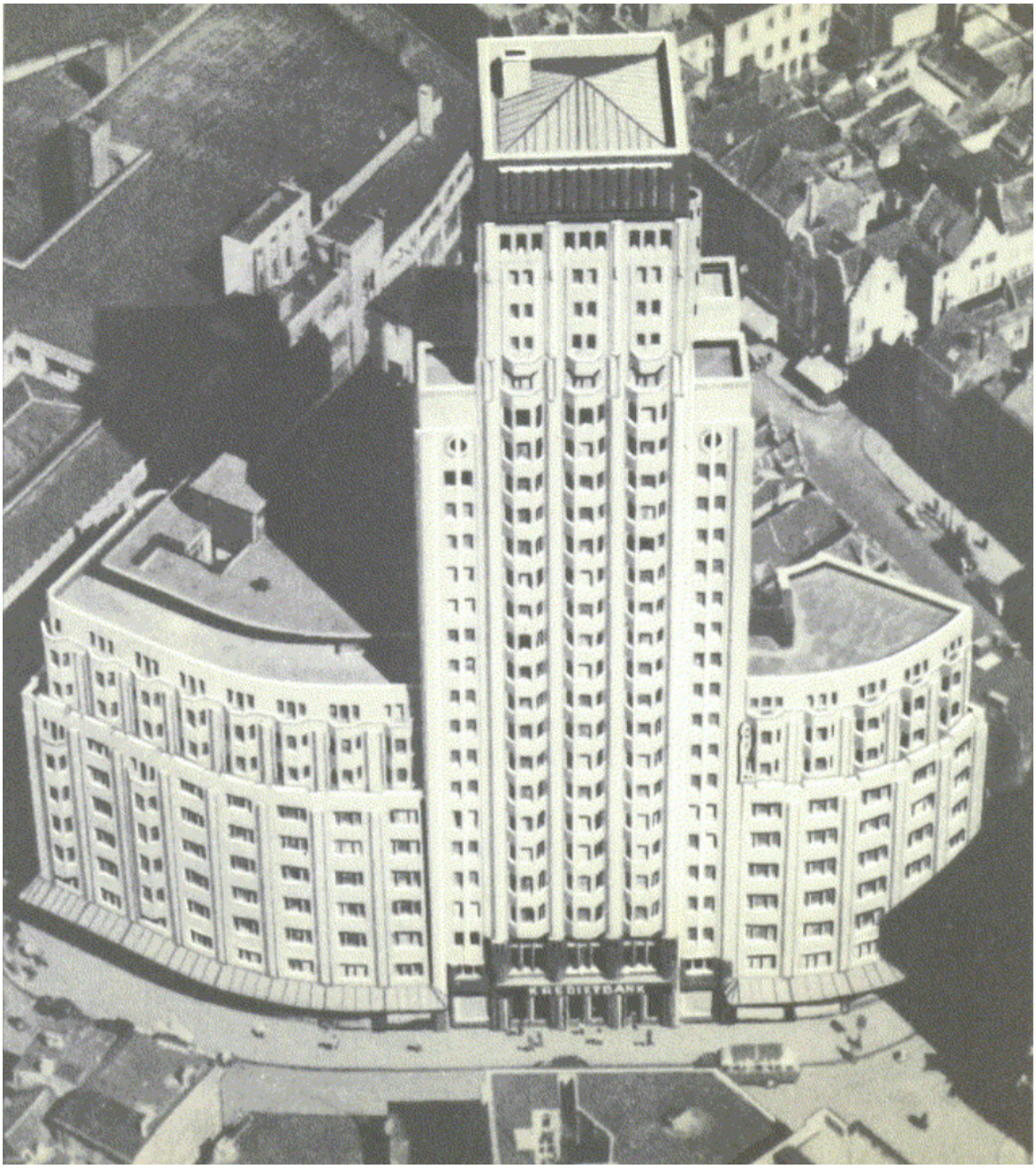

fig. 4: Luchtfoto van de Boerentoren, ca. 1952. Bron: ©SA, T#1071.

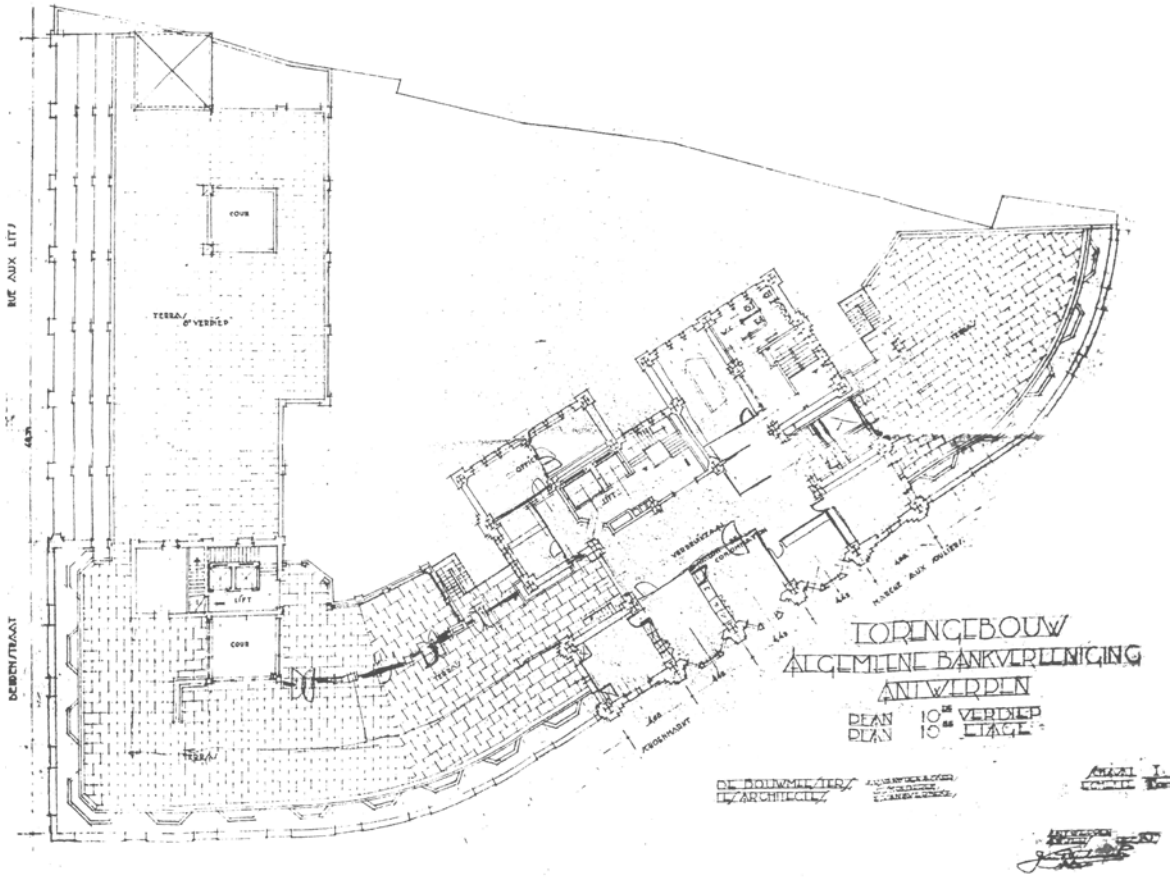

fig. 6: Plan verdieping 10: Terrassen op de lagergelegen vleugels, 1931. Bron: ©Phoebus Foundation. (Aangepast Origin 2023)

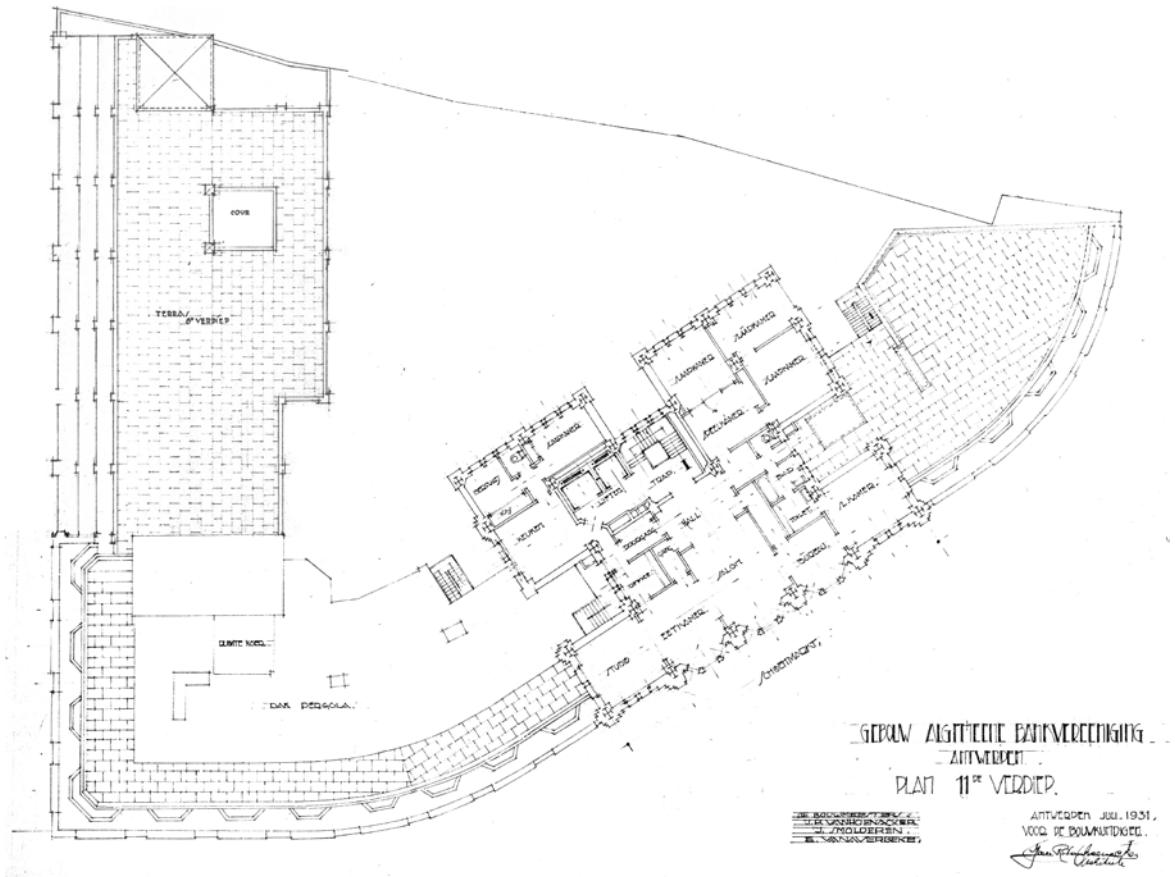

fig. 7: Plan verdieping 11: zicht op de betonnen luifel boven het dakterras van verdieping 9. Bron: ©Phoebus Foundation. (Aangepast Origin 2023)

1. De bovendakse luifel

In 1931 werden tijdens de oprichting van het gebouw de plannen gewijzigd en werd er een betonnen luifel toegevoegd boven op de 9de verdieping van de westelijke vleugel, om er een caféterras te kunnen inrichten. Het terras was enkel ’s zomers in gebruik, wanneer het diende als bijkomende commerciële ruimte voor de het café “Torenkelder” (gelegen op de eerste kelderverdieping van de Boerentoren).[5] Er zijn indicaties dat het terras eveneens als buitenruimte gebruikt werd voor het restaurant dat mogelijks gelegen was op de 10de verdieping.[6] De luifel werd uitgevoerd in gewapend beton.[7]

De toegang tot dit dakterras werd verschaft door de liften aan de Schoenmarkt en aan de Beddenstraat, waarbij een hal achter de ingang van deze laatste leidde van de straat tot een circulatiekern van 2 liften en een trap, die liepen tot boven de negende verdieping en op het terras uitkwamen. In het midden van deze zijvleugel, naast de circulatiekern, bevond zich een lichtput met een noodtrap tussen de gelijkvloerse verdieping (koer) en het dak boven de 9de verdieping.

fig. 8: Boerentoren tijdens werf, ca. 1932: luifel op dakterras in opbouw. Bron: ©SA, SA345117.

fig. 10: Luchtfoto van de Boerentoren, ca. 1952. Bron: ©SA, T#1071.

fig. 9: Zicht op het dakterras met betonnen luifel vanop de centrale toren, ca. 1930-1940. Bron: ©KIK, E021685.

fig. 11: Postkaart met zicht op het dakterras/restaurant van de "Torenkelder", ca. 1930-1940. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 12: Postkaart met zicht op het dakterras/restaurant van de "Torenkelder", ca. 1930-1940. Bron: ©Phoebus Foundation.

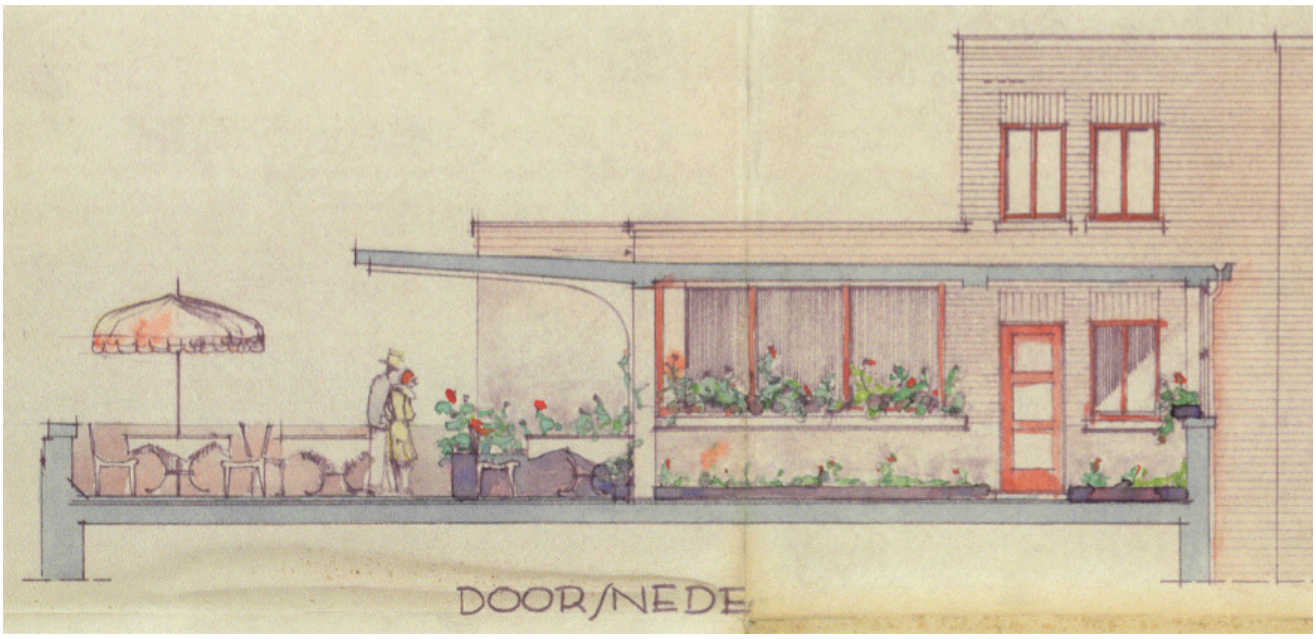

fig. 13: Ontwerp voor betonnen luifel boven het café 'Torenkelder', 1932. Bron: ©VAI.

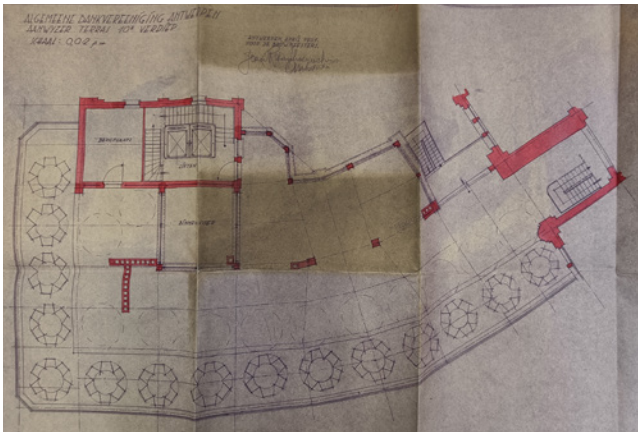

fig. 14: Plan verdieping 10: volumes en dakterras met luifel te bouwen boven op het dak van de 9de verdieping vleugel Schoenmarkt. Bron: ©VAI JVH 3.1.6 Doos 18. ©VAI JVH 3.1.6 Doos 18

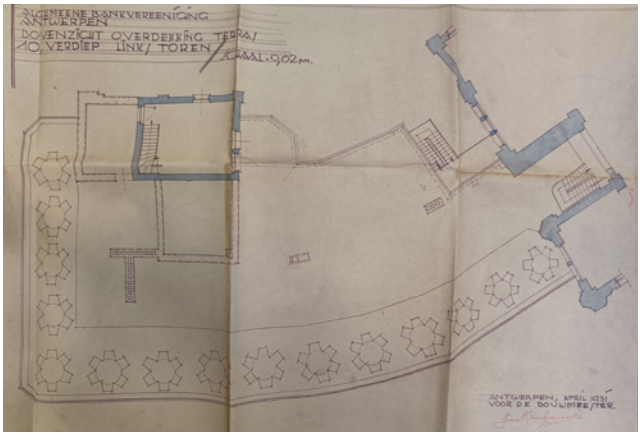

fig. 15: Plan verdieping 10: volume van de luifel. Bron: ©VAI JVH 3.1.6 Doos 18. ©VAI JVH 3.1.6 Doos 18

2. Volumetrie en afwerking

Twee technische volumes staken dus uit boven het dakvlak: de machinekamers voor de liften van de vleugel langs de Beddenstraat (**1**), en voor de liften van de zijvleugel langs de Schoenmarkt (**2**). Het uitstekende volume aan de Schoenmarkt werd, zoals hierboven vermeld, voor een deel geïntegreerd in de luifelstructuur als deel van het dakterras als inkom, en was op die manier teruggelegen in het dakvlak zodat het niet of nauwelijks zichtbaar was vanop de straat. Door de 'setback' van de luifel was deze ook vanop grootte afstand vanaf de Meir aan het zicht onttrokken zijn door de toren. Het volume van de liftschacht op de hoek van het volume aan de Beddenstraat (langs de zijde Eiermarkt) was dan weer wel zichtbaar.

Als algemene esthetische opvatting werden de meest prominente en zichtbare gevels van de Boerentoren bekleed met witte natuursteen, maar werden de minder zichtbare of minderwaardige gevels uitgevoerd in eenvoudig baksteen metselwerk. De technische volumes die niet of nauwelijks zichtbaar waren van op de straat, de achtergevels van de zijvleugels, de wachtmuren aan de Eiermarkt en Beddenstraat, en de achtergevel van de toren van gelijkvloers tot en met de 10de verdieping, hadden dus een zichtbaar bakstenen metselwerk. Enkel het liftvolume langs de Beddenstraat, dat relatief hoger uitstak, kreeg een bekleding (pleisterlaag met imitatienatuursteenschildering, of simili-natuursteen) die een witte natuurstenen parement nabootste.

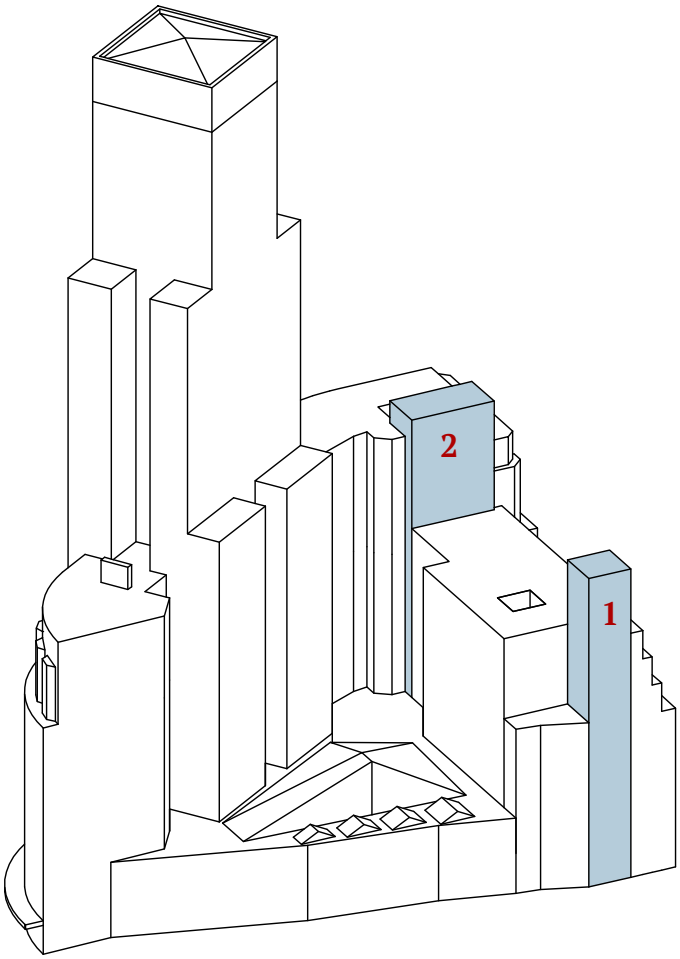

fig. 16: Identificatie van de uitstekende bouwdelen. Bron: Origin 2023.

fig. 17: De Boerentoren voor de verbouwing van de jaren 1970. De gevels van het torenvolume waren vanaf verdieping 10 bekleed met witte natuursteen. De grens tussen baksteenmetselwerk en natuursteen als gevelafwerking ligt vlak boven de vensteropeningen van de 9de verdieping. Bron: ©Phoebus Foundation.

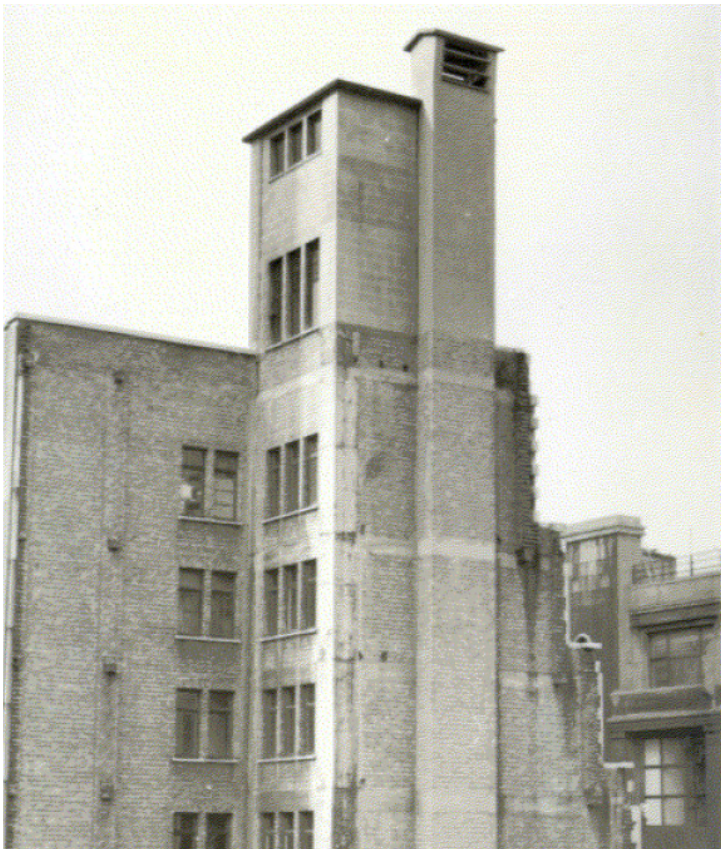

fig. 18: Beeld van de zijgevel van de Beddenstraat, zicht vanuit de Eiermarkt, ca. 1970-1976. Let op de pleisterlagen met natuursteenimitatie vanaf de Bron: ©Phoebus Foundation.

Afwerking van de voorgevels

fig. 19: Boerentoren voor verbouwing van 1969 - 1977. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 20: Boerentoren voor verbouwing van 1969 - 1977. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 21: Boerentoren voor verbouwing van 1969 - 1977. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 22: Boerentoren voor verbouwing van 1969 - 1977. Bron: ©Phoebus Foundation.

Afwerking van de achtergevels

fig. 23: Beeld van de achtergevel van de toren (links) vleugel Schoenmarkt (midden), en vleugel Beddenstraat (rechts) begin 1968. Bron: ©Phoebus Foundation, GO II, G, huisvesting personeel.

fig. 24: Beeld van het uitstekende volume (technische koker liftschacht) op het dak van volume Beddenstraat, zicht vanuit de toren, ca. 1970-1976. De pleisterlagen met natuursteen imitatie zijn hier goed zichtbaar. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 25: Boerentoren voor verbouwing van 1969 - 1977. Bron: ©Phoebus Foundation.

KB
KB
ЦАР

III Ontwerp van de jaren 1970

De plint onderging weinig tot geen verandering tot aan de uitbreiding – en renovatiefase in de jaren 1960 – 1970 naar ontwerp van architecten Léon Stynen en Paul De Meyer. Eerst zou de uitbreiding door nieuwbouw langs de Eiermarkt en Beddenstraat worden verwezenlijkt, pas daarna de renovatie van de bestaande gebouwen, om de optimale werking van de bank te kunnen verzekeren.[8] In het nieuwe ontwerp waren er geen appartementen meer aanwezig in het gebouw: buiten de commerciële begane grond (verhuring winkelruimte) en de nieuwe panoramazaal, zou het gebouw volledig in gebruik worden genomen door de Kredietbank.

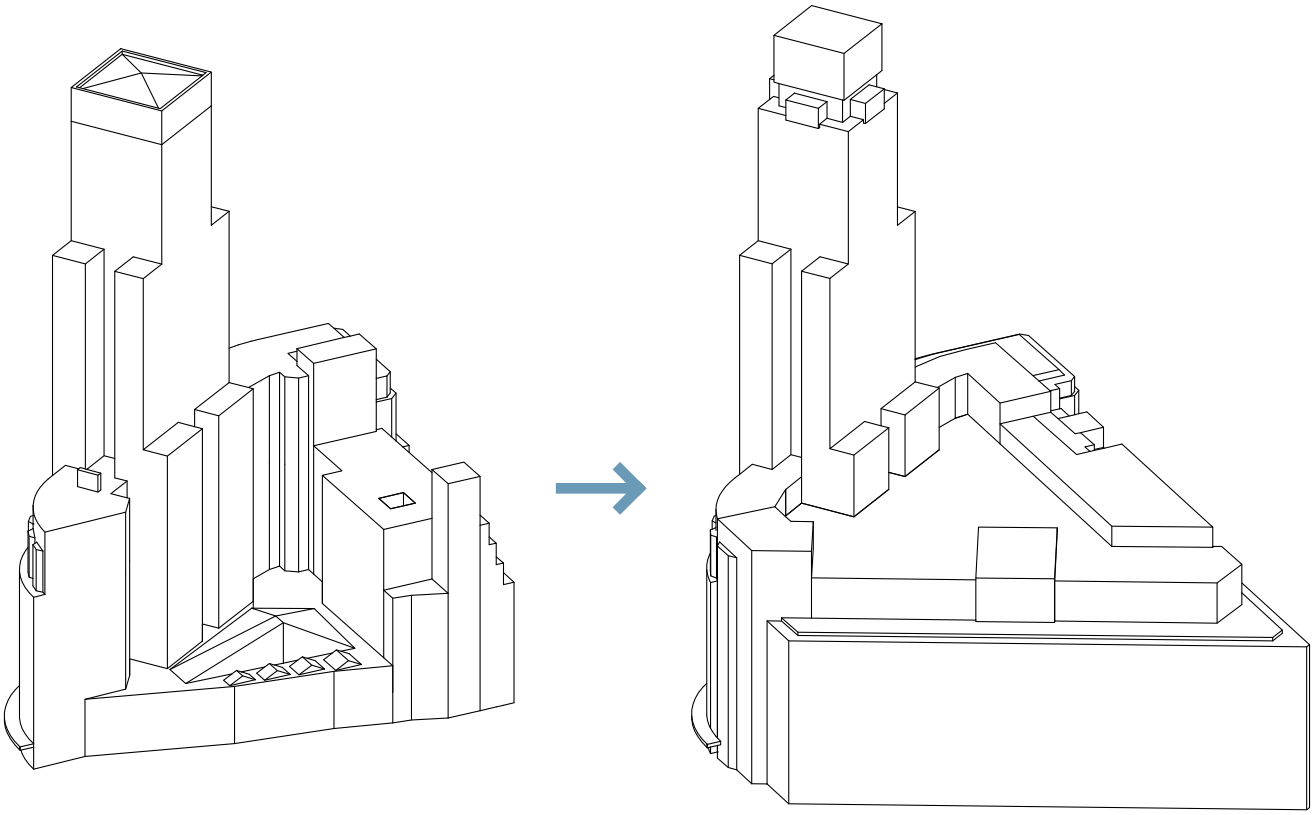
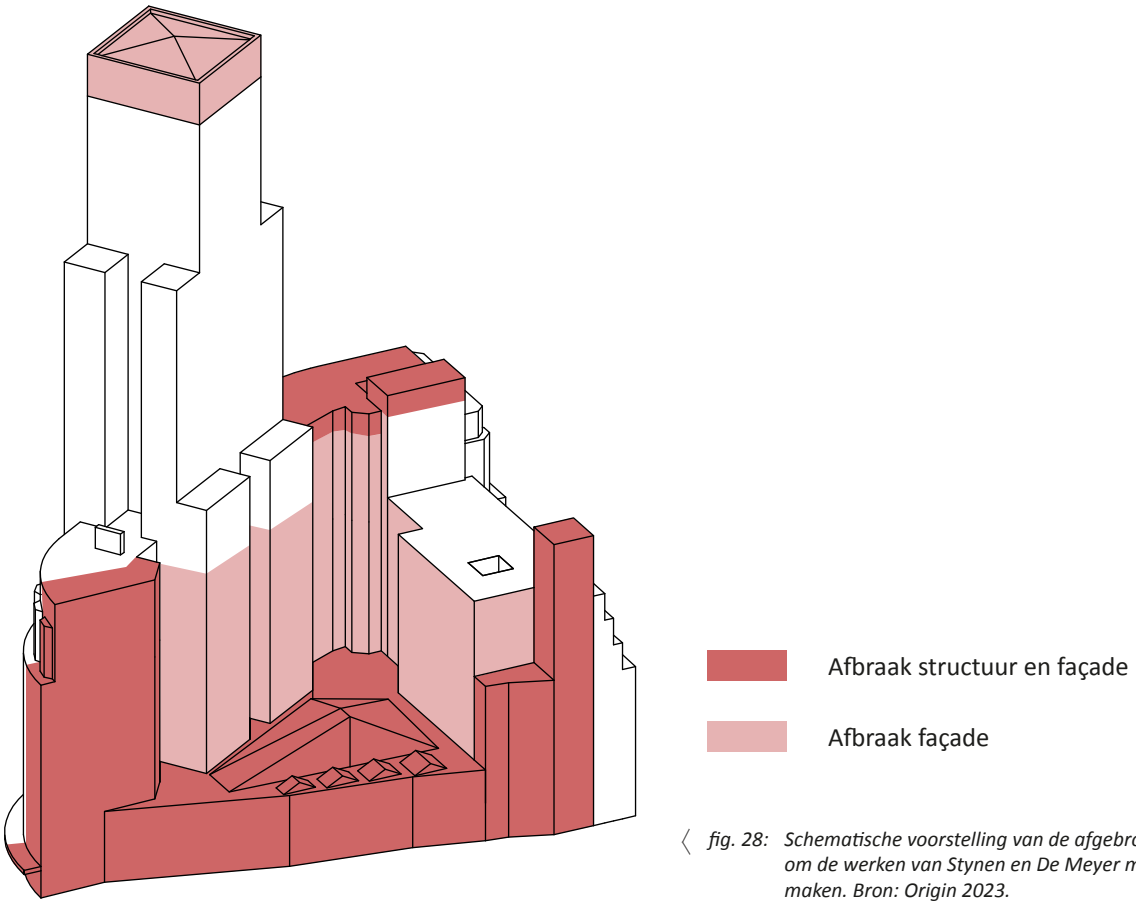

fig. 26: Schematische voorstelling van de bouwvolumes voor en nà de ingrepen van Stynen en De Meyer. Bron: Origin 2023.

fig. 27: Bron: ©Phoebus Foundation.

1. Afbraak

Van de werf zijn meerdere foto's bewaard gebleven. Deze laten ons toe een goede chronologie van de sloopwerken te schetsen. In een eerste fase werden enkele delen afgebroken, zoals de hal in het midden van het bouwblok en delen van de gevels van de zijvleugels, om de nieuwbouw die Stynen en De Meyer hadden ontworpen aan de zijde Eiermarkt en Beddenstraat beter te laten aansluiten met het bestaande gebouw. Langs de zijde van de Eiermarkt werd één travee afgebroken en heropgebouwd tot een bredere travee. De nieuwe geveldelen werden op die manier vormgegeven, dat de overgang tussen oud en nieuw weinig merkbaar is.[9]

〈 *fig. 28: Schematische voorstelling van de afgebroken bouwdelen om de werken van Stynen en De Meyer mogelijk te maken. Bron: Origin 2023.*

fig. 29: Foto van de afbraakwerken uitgevoerd in 1970. Bron: ©Phoebus Foundation.

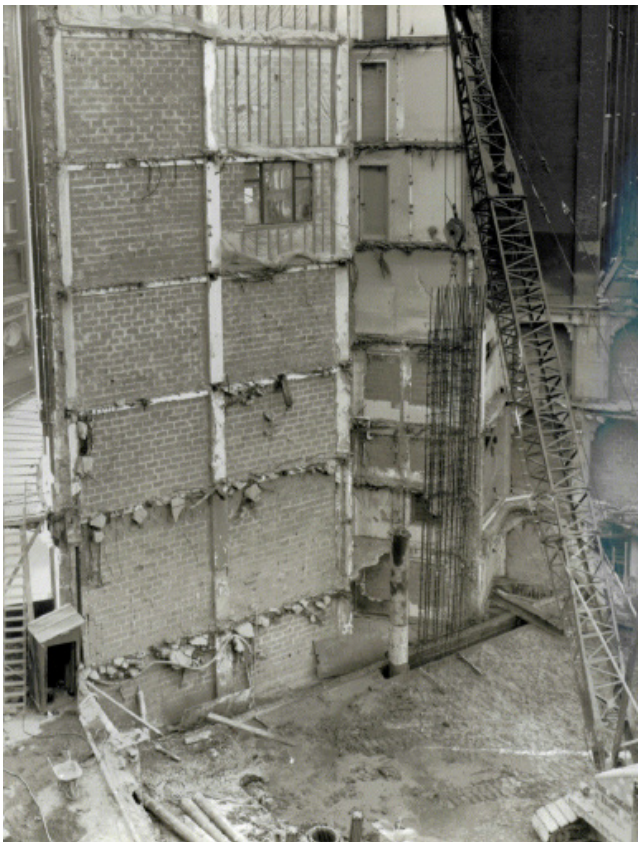

fig. 30: Foto van de afbraakwerken uitgevoerd in 1970. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 31: Foto van de afbraakwerken uitgevoerd in 1970. Bron: ©Phoebus Foundation.

Langs de rechter zijvleugel, gelegen aan de Meirbrug, werd één van de vijf traveeën van het originele volume volledig afgebroken. Ook hier werd door Stynen en De Meyer een manier gezocht om de overgang tussen oud en nieuw minder opvallend te maken. Een gevelhoge erker, anders in vorm als de reeds aanwezige erkers van de jaren 1930, werd toegevoegd aan de uitbreiding, aansluitend op de naad. De funderingspunten in deze vijfde travee kwamen niet uit voor de geplande werken in de jaren 1970 en werden dus vervangen.[10]

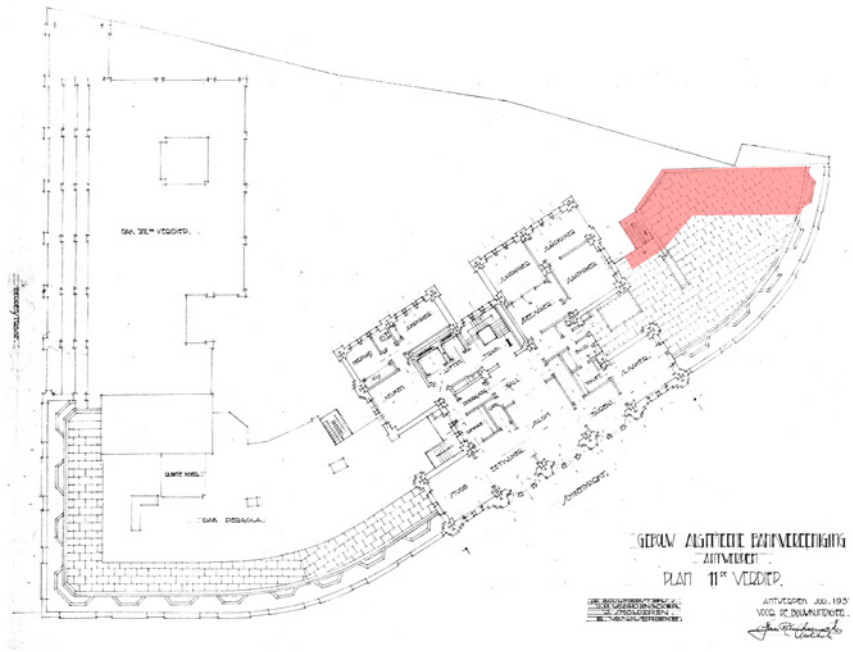

fig. 32: Plan van de 11de verdieping met aanduiding van de travee die verwijderd werd. Bron: ©Phoebus Foundation (Aangepast Origin 2023).

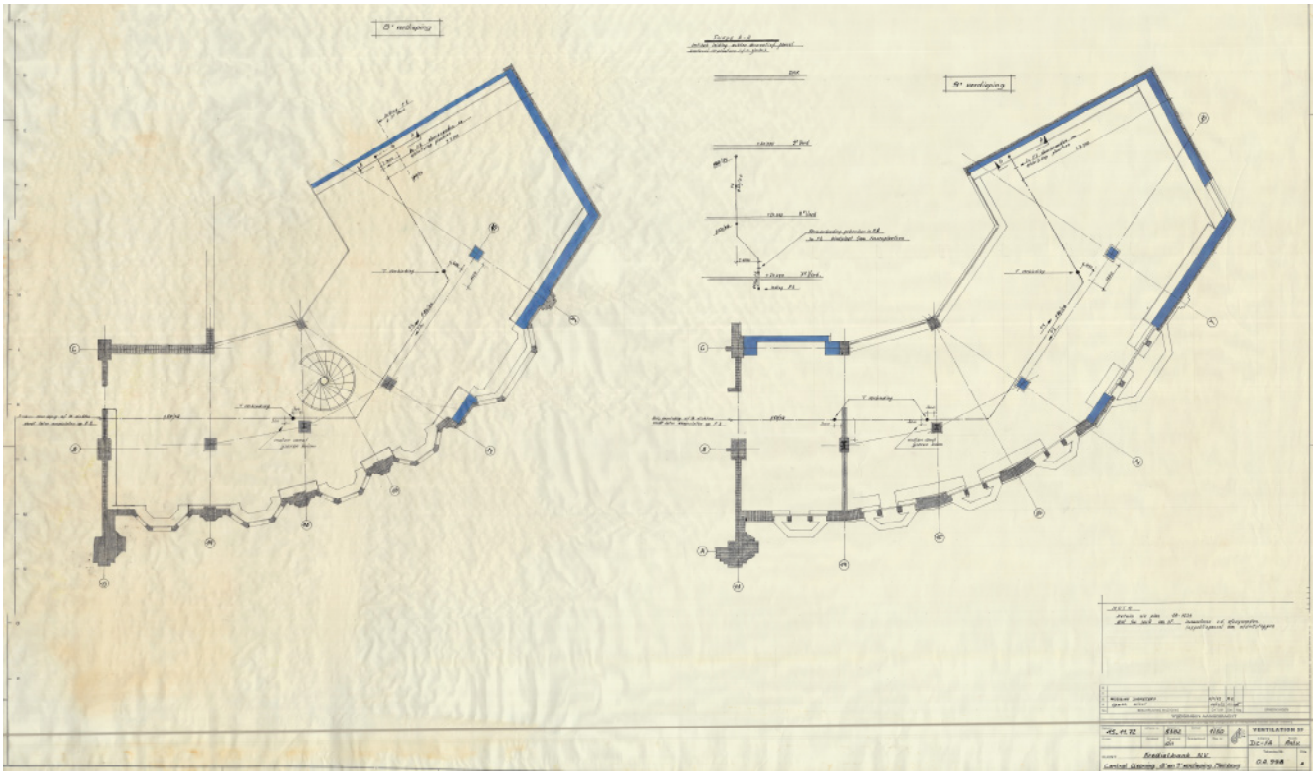
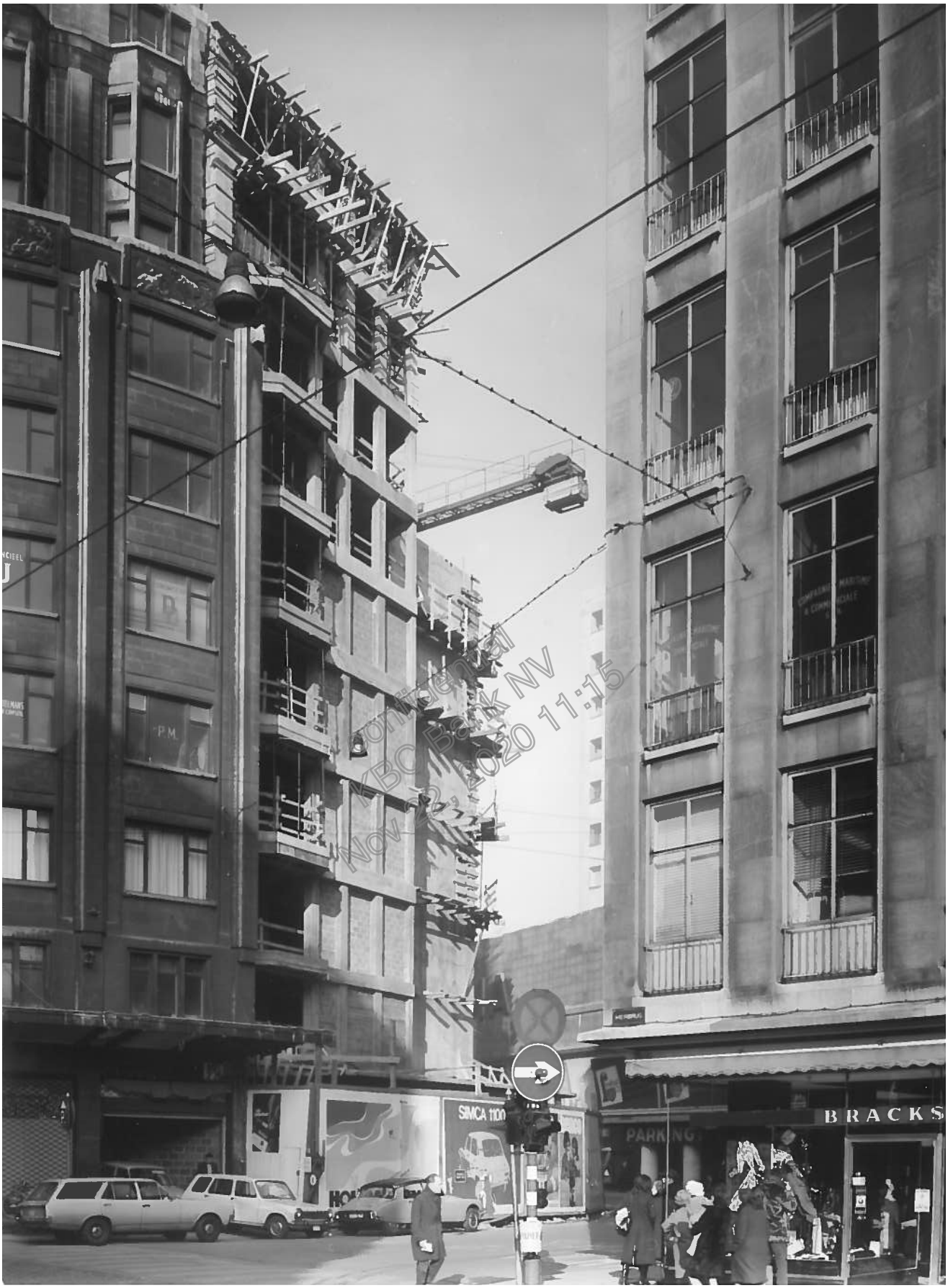

fig. 33: Nieuw ontwerp voor de rechter plint, met aanduiding in het blauw van de structuren die opgericht werden in de jaren 1970. Bron: ©Phoebus Foundation.

Confidential
KBC Bank NV
Nov 12, 2020 11:15

fig. 34: Afbraak en herbouwen van het vijfde travée van de rechterplint. Op deze manier ontwerpen Stynen en De Meyer de overgang naar het nieuwbouw-gedeelte. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 35: Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 36: Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 37: Bron: ©Phoebus Foundation.

2. Toevoegingen

Het bestaande interieur van de verdiepingen van de zijvleugels werd volledig verbouwd langs de binnenzijde. Het dak met dakterras van de 9de verdieping aan de zijde Schoenmarkt werd uitgebroken en verhoogd. Deze gewijzigde opbouw is duidelijk zichtbaar door de andere constructiewijze tegenover de overige vloerplaten van de zijvleugels van de jaren 1930 (figuren 38 tot 41). De trappen- en liftkern en een deel van de achtergevel werden volledig afgebroken, daar het ontwerp voor de nieuwe bankkantoren een nieuwe interne logica meebracht.[11] Nieuwe leidingkokers moesten worden geplaatst voor de speciale technieken (verluchting, koeltorens,…), die bovenop het verhoogde dak werden geplaatst in een volume dat erop werd voorzien om de technische groepen van het zicht te kunnen onttrekken.

De 'middenbouw', of waar voormalig de bankhal zich bevond in de jaren 1930, werd opgevat als nieuwbouw en verhoogd tot op de zevende verdieping, waarbij vier bouwlagen op dubbele hoogte elkaar opvolgen: de lokettenzaal op verdieping 1 en 2, conferentiezaal, technische verdieping en restaurant met keuken.[12] Op de 5de verdieping zitten centraal boven de voordrachtzaal de groepen voor de luchtbehandeling van de laagbouw en de onderste helft van de Toren.[13] Het dak boven het restaurant op de 7de verdieping bestaat uit een driedimensionaal vakwerk, uitgevoerd in ribben plaat in helling op ijzeren liggers.[14]

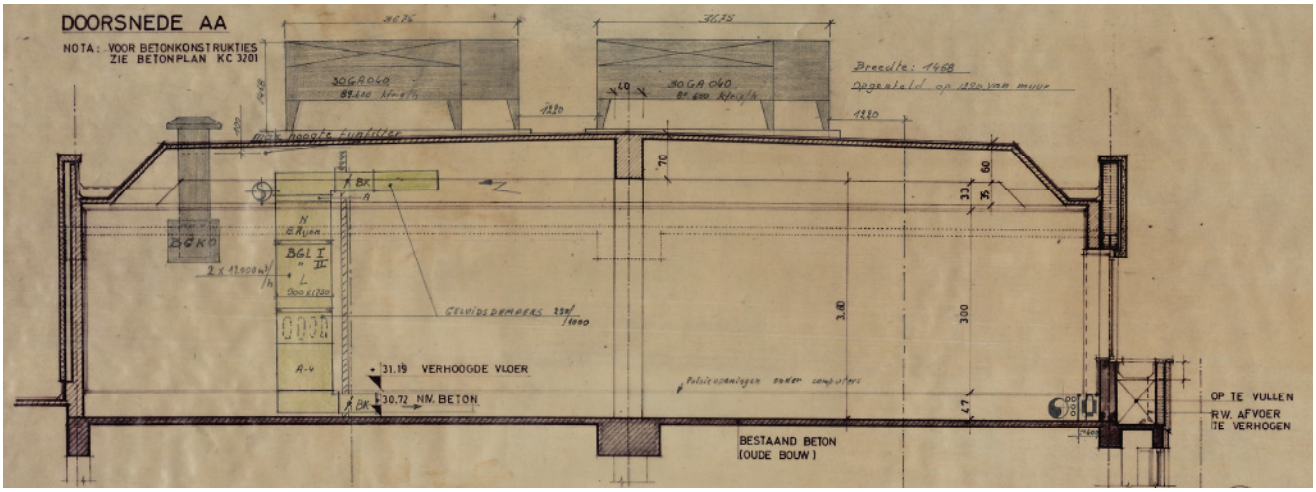

fig. 38: Ontwerp voor verhoging van het volume op de 9de verdieping aan de hand van een nieuwe dakstructuur. Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 39: Bron: ©Origin 2023.

fig. 40: Bron: ©Origin 2023.

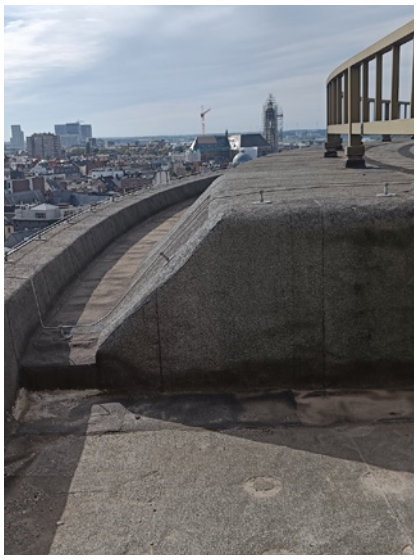

fig. 41: Bron: ©Origin 2023.

Zoals hierboven vermeld, werden de speciale technieken in een teruggetrokken volume boven op het dak geplaatst. De installaties werden geplaatst in een betonnen structuur met parement in prefab-betonelementen (betonplaten verankerd in de structuur) met grove korrel die een metselwerk met grote blokken natuursteen lijkt te suggereren (figuur 43). Aan de zijde van de Schoenmarkt werden de betonelementen in lamellen opgevat (in het totaal 32 elementen die gelijk werden verdeeld over de voorziene gevellengte aan de zijde Schoenmarkt[15]) (figuur 43 en 45). Op de plannenset uitgewerkt in 1968 voor het nooit verwezenlijkte voorontwerp, waarbij de zijvleugels met twee verdiepingen zouden worden verlaagd, werd deze toevoeging veel verder teruggetrokken op het dak voorzien. In de uiteindelijke realisatie werd de toevoeging op dezelfde afstand van de gevel ingepland als de betonnen luifel uit de jaren 1930. Met andere woorden was ook dit volume vanop grootte afstand vanop de Meir verscholen achter de toren. Het is duidelijk dat het plaatsen van speciale technieken steeds met aandacht voor de zichtbaarheid vanop de straat gebeurde.[16]

Aan de zijde van de Beddenstraat werd een uitkragend technisch platform geïnstalleerd: tussen de 5de en de 7de verdieping werd een staalconstructie voor een loopkat voorzien, die een maximale last van 3000kg naar boven kon hijsen tot op de 5de verdieping (figuren 46 tot 48). Hiervoor werd de borstwering van de 5de verdieping vervangen door een rollende stalen borstwering.[17]

fig. 43: Bron: ©Phoebus Foundation.

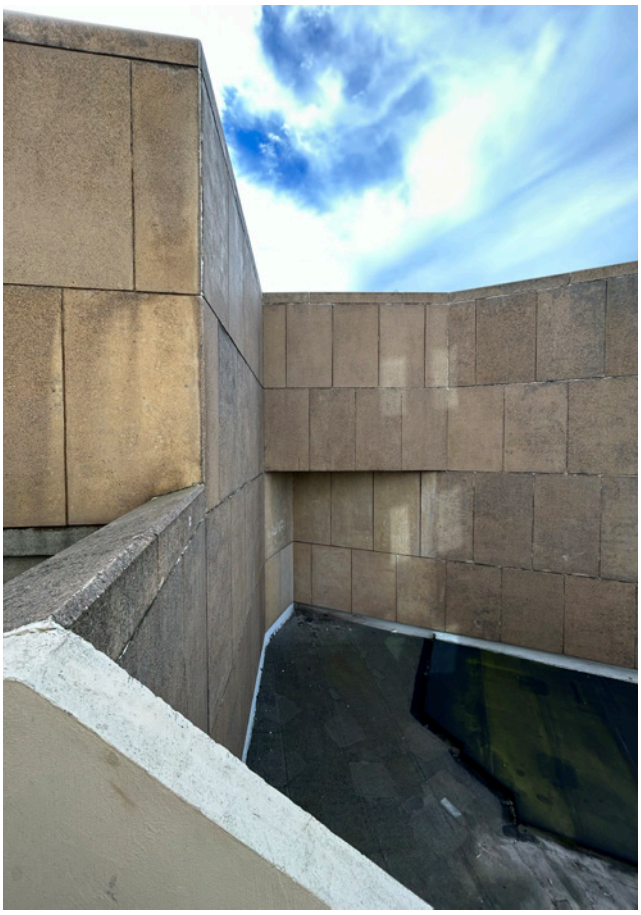

fig. 44: Bron: ©Origin 2023.

fig. 45: Terugspringend volume voor technieken. Bron: Tim Fisher 2021.

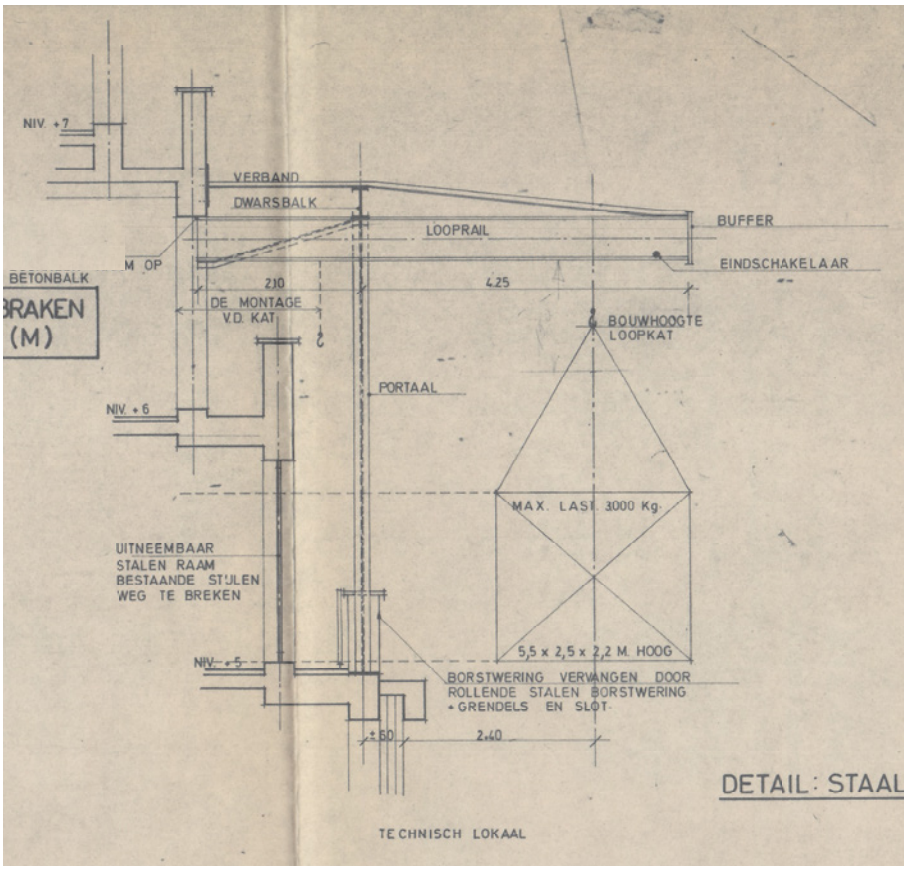

fig. 46: Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 47: Bron: ©Origin 2023.

fig. 48: Bron: ©Origin 2023.

3. Aanpassingen van het ontwerp

Aan de zijde van de Eiermarkt werden koeltorens geplaatst (1976) op een over het middendeel overkragende betonnen structuur. Deze overkragende structuur werd niet voorzien in de eerste fase (deze staat niet getekend op plannen uit 1969), maar behoorde tot het lot van de 2de fase. Doordat er wijzigingen werden doorgevoerd tijdens de eerste fase, diende de plaatsing van luchtkanalen herzien te worden. De koelcompressoren en koeltorens die initieel waren voorzien op +5,[18] werden bijgevolg ingetekend op het dak boven de zevende verdieping van de nieuwe structuur. Aangezien de middenbouw pas in een latere fase opgetrokken werd dan het nieuwbouwvolume aan de Eiermarkt, werd er gewerkt met een uitkragende betonnen grid dat deze koelgroepen kon dragen. Na het afwerken van het midden volume met cafetaria en conferentiezaal kwamen de koelgroepen vandaag de dag tussen één en twee meter boven het dak te liggen (figuren 49 tot 52).

Aan de zijde van de Beddenstraat werden de technische volumes boven op het dak tevens gewijzigd tussen aanbesteding (1971) en uitvoering (1972): bovenop de dakvolumes (+8) werd er nog een hoger volume toegevoegd (+9) (figuren 53 tot 55).

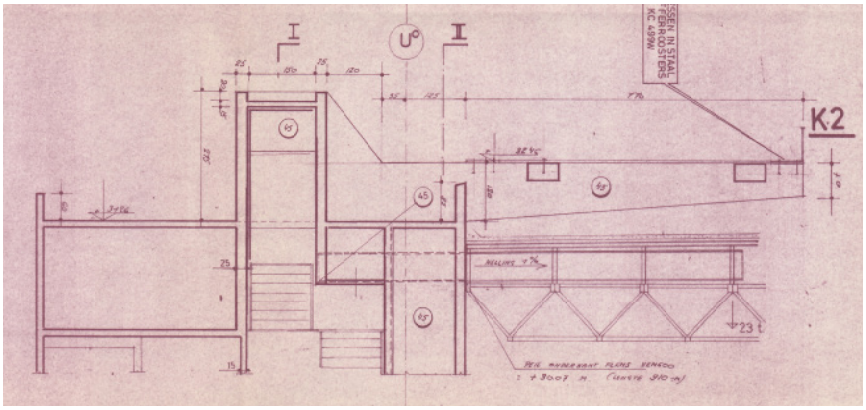

fig. 49: Bron: ©Phoebus Foundation.

fig. 50: Bron: ©Origin 2023.

fig. 51: Bron: ©Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 52: Bron: ©Phoebus Foundation - Fonds KBC Archief.

fig. 53: Vergelijking tussen plannen uit 1971 (links) en 1972 (rechts), waar duidelijk twee aangepaste zones te zien zijn. Hierdoor verandert de volumetrie van het dakenlandschap. Bron: ©Phoebus Foundation.

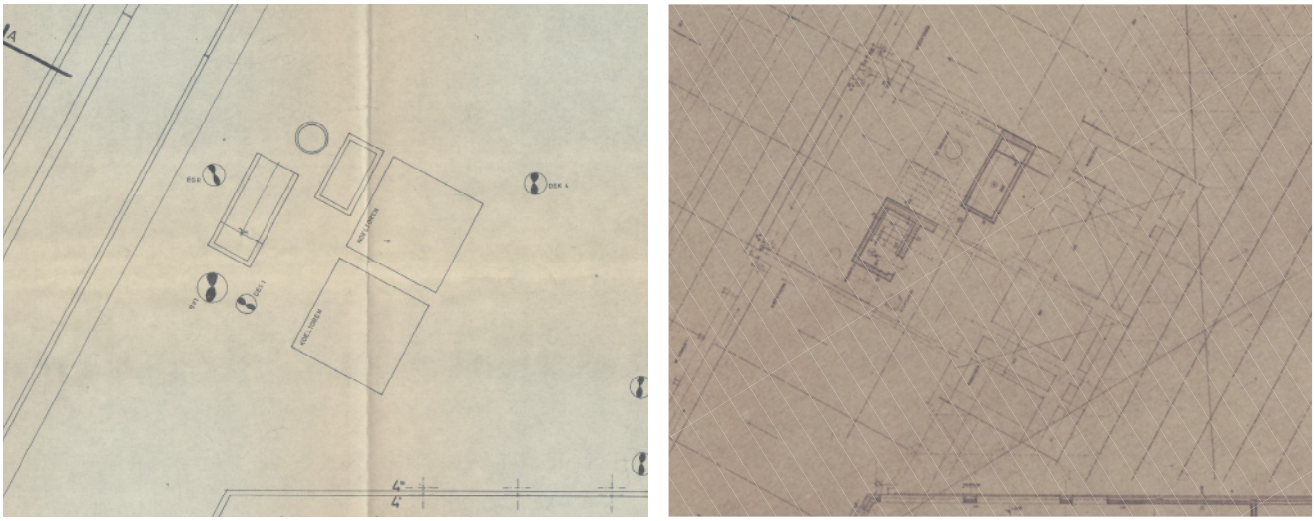

fig. 54: We zien de toevoeging van de betonnen uitkragende structuur boven het dak van verdieping +7 aan de kant van de Eiermarkt, waar later de koeltorens op geplaatst kunnen worden. Bron: ©Phoebus Foundation.

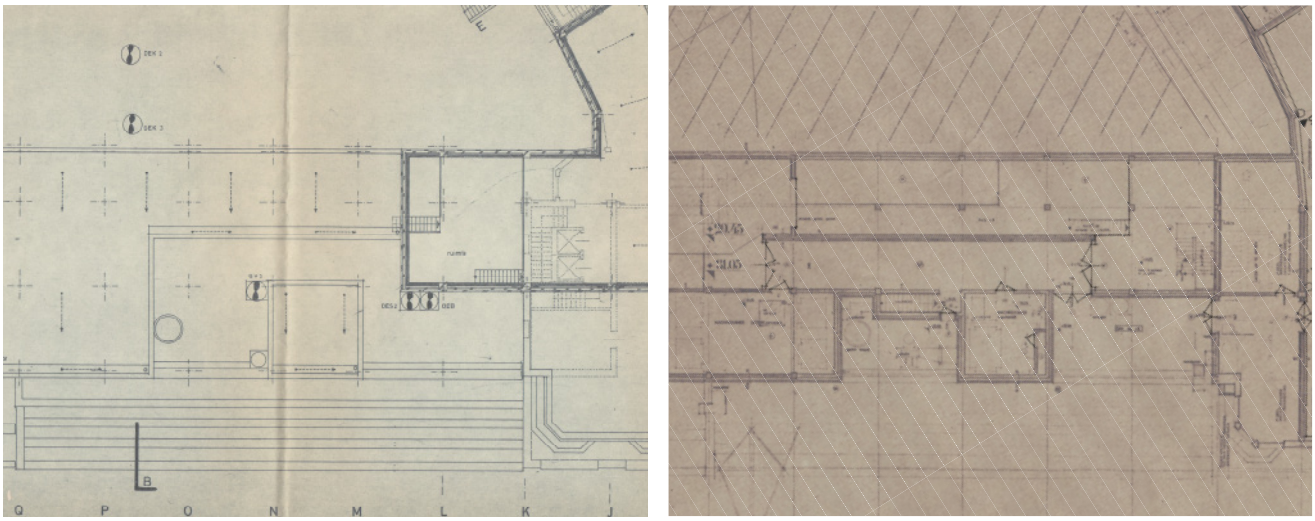

fig. 55: Hier zien we de toevoeging van een eerder niet voorziene gang en trap rondom de machinekamer van de lift. Bron: ©Phoebus Foundation.

IV Samenvattend schema

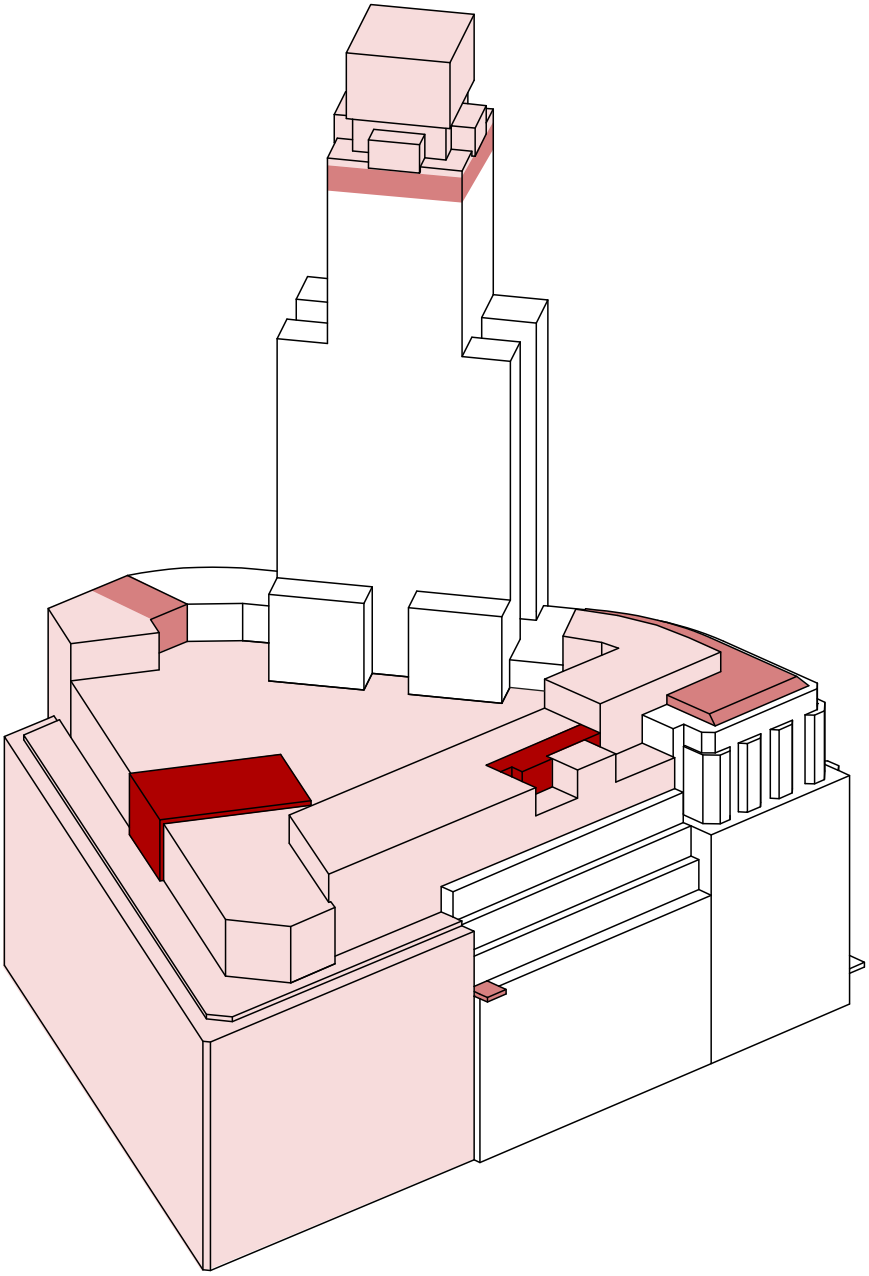

fig. 56: Schematische weergave van de verschillende soorten aanpassingen tijdens de verbouwingen van de jaren 1970. Bron: Origin 2023.

Aanpassingen tijdens de werf

Aanpassingen van de originele volumetrie of façade

Nieuwbouw gedeeltes

Eindnoten

I Algemene inleiding

1. Agentschap Onroerend Erfgoed. 2023. Boerentoren. Inventaris Onroerend Erfgoed, https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3959, geraadpleegd op 11/09/2023.
2. Peirani, Paul. 1932. “Un gratte-ciel à Anvers”, in: Technique des Travaux, jg. 8, n°5, p. 275.
3. GAB (pennaam). 1933, 16 maart. « Brand op den Boerentoren”, in: Wereldrevue, pp. 23-24 en 30.
4. KBC Archief, Archief Luc Wauters. Interne communicatie uit de jaren 1960 tot en met 1970. Torengebouw uit dossier Luc Wauters. p. 309 tot en met p. 320.

II Ontwerp van de jaren 30

5. Maur. 1930, 19 december. “Inhuldiging van den “Torenkelder”, in: De Nieuwe Gazet, p. 3.
6. Laureys, Dirk en Van Pottelberghe, Marc. 2006. “Van Scheldnaam tot Icoon: 75 jaar Boerentoren”, in : Hoger, Higher, Plus Haut: panoramisch Antwerpen. Davidsfonds en KBC, p. 53.
7. Peirani, Paul. 1932. “Un gratte-ciel à Anvers” in : Technique des Travaux, jg. 8, n°5, p. 282.

III Ontwerp van de jaren 70

8. KBC Archief. Stynen, Léon en De Meyer, Paul. Mei 1969. Torengebouw: Aanbesteding Lot I – Fase II - Ruwbouw en afwerkingen: bestek en voorwaarden voor de verbouwingswerken en uitbreidingswerken van het complex Torengebouw, eigendom van de N. V. Kredietbank, p. 10.
9. KBC Archief. Stynen, Léon en De Meyer, Paul. Juni 1971. Torengebouw: Aanbesteding Lot I –Ruwbouw en afwerkingen: bestek en voorwaarden voor het uitvoeren van de nieuwbouw kant Eiermarkt, de slopings – verbouwings – en uitbreidingswerken van het complex Torengebouw, eigendom van de N. V. Kredietbank, p. 9.
10. KBC Archief. Stynen, Léon en De Meyer, Paul. Juni 1971. Torengebouw: Aanbesteding Lot I –Ruwbouw en afwerkingen: bestek en voorwaarden voor het uitvoeren van de nieuwbouw kant Eiermarkt, de slopings – verbouwings – en uitbreidingswerken van het complex Torengebouw, eigendom van de N. V. Kredietbank, p. 9.
11. KBC Archief. Stynen, Léon en De Meyer, Paul. Juni 1971. Torengebouw: Aanbesteding Lot I – Fase II - Ruwbouw en afwerkingen: bestek en voorwaarden voor de verbouwingswerken en uitbreidingswerken van het complex Torengebouw, eigendom van de N. V. Kredietbank, p. 9.
12. KBC Archief. Stynen, Léon en De Meyer, Paul. Juni 1971. Torengebouw: Aanbesteding Lot I – Fase II - Ruwbouw en afwerkingen: bestek en voorwaarden voor de verbouwingswerken en uitbreidingswerken van het complex Torengebouw, eigendom van de N. V. Kredietbank, p. 9.
13. KBC-archief, Archief Luc Wauters, S.d. 1976, 9 september. Het Torengebouw Verjongd…. In het hart van de Metropool. C.A. Publiciteit en Public Relations, pp. 8-9.
14. KBC Archief. Stynen, Léon en De Meyer, Paul. Juni 1971. Torengebouw: Aanbesteding Lot I – Fase II - Ruwbouw en afwerkingen: bestek en voorwaarden voor de verbouwingswerken en uitbreidingswerken van het complex Torengebouw, eigendom van de N. V. Kredietbank, p. 134.
15. Als zodanig geschreven op plan KA_341, aangepaste versie uit 1974 (oorspronkelijk plan uit 1972) van het plan “Verbouwing Torengebouw Fase II: deel 1 Schoenmarkt, +10 verdieping”. KBC Archief.
16. Plannenset met datum 22/10/1968, met name plan A11 van de 7de verdieping toren (dakplan laagbouw).
17. De opstand van deze staalconstructie is zichtbaar op plan KA-243A (1972). De beslissing voor het toevoegen van deze uitkragende balk werd gemaakt tijdens de technische vergadering op 24/08/1972. Bron: Vlaams Architectuurinstituut, Fonds Stynen en De Meyer, doos 279, Verslag technische vergadering n°110 dd. 24/08/1972.
18. Correspondentie tussen de Kredietbank N.V. en het studiebureau Rabe, 1970. Bron: Vlaams Architectuurinstituut , Fonds Stynen en De Meyer, doos 355.